

С. Є. ДІДИК

*Сергій Євгенович Дідик, кандидат юридичних наук, науковий співробітник Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України*

## ВІД ХАБАРНИЦТВА ДО НЕПРАВОМІРНОЇ ВИГОДИ СУДДІВ: ЕВОЛЮЦІЯ ЗАКОНОДАВСТВА

Розвиток норм сучасної кримінальної юстиції коріниться в історії права, що надає сучасним дослідникам повчальні уроки, які потрібно знати й уміти їх використовувати. Дослідження пам'яток кримінальної юстиції надає можливість знайти відповіді на різноманітні питання, що виникають на практиці і в теорії. Неможливо зрозуміти сучасні процеси, що виникають у суспільстві, не зізнавшись про його минулий розвиток. Як доречно зазначав Г. В. Плеханов, потрібно вивчати факти минулого життя для того, щоб відкривати в них закони прогресу: «Майбутнє здатний передбачати той, хто пізнав минуле»<sup>1</sup>.

Увесь процес розвитку суспільства пронизаний прагненням до створення справедливого правосуддя. У досягненні цієї мети важливе значення відіграє протидія хабарництву суддів. В історії кримінального законодавства вона здійснюється шляхом встановлення відповідальності суддів за вимагання та одержання хабара. У даному контексті особливо актуальним є дослідження історії законодавства щодо кримінальної відповідальності за хабарництво, що вчинюється суддею.

Наразі в Україні не проведено спеціальних досліджень історії законодавства щодо кримінальної відповідальності суддів за хабарництво. Лише деякі аспекти цього питання досліджували в своїх роботах Д. І. Багалій, М. П. Василенко, О. О. Кваша, О. Ф. Кістяківський, О. М. Лазаревський, О. О. Маліновський, Д. П. Міллер, М. М. Музиченко, І. В. Теличенко, М. М. Ясинський та ін.

Метою дослідження цієї статті є з'ясування місця й ролі норм, які передбачають кримінальну відповідальність за хабарництво, що вчинюється суддею в структурі пам'яток історії кримінального права та виявлення історичних закономірностей криміналізації хабарництва суддів у правових джерелах України.

Витоки українського законодавства правомірно пов'язують із виникненням та розвитком Київської Русі. Правова система Київської Русі тривалий час засновувалась на звичаєвому праві. Але уже в X ст. формується писане право. Так, норми кримінального писаного права закріплювались у договорах київських князів з греками. Наприклад, договір Олега 907 р., який був доповнений у 911 р., містив 12 статей, з яких 5 стосувалися кримінального права<sup>2</sup>.

Джерелом права Київської Русі були й так звані Номоканони. У Київській Русі застосовувалися два Номоканони, які були складені у Візантії у VI та VII столітті. До Київської Русі Номоканони потрапили через Болгарію з прийняттям киянами християнства і набули поширення у XIII столітті. У перекладі старослов'янською мовою грецькі Номоканони отримали назву «Кормча книга». Вона складалася з Еклоги і Прохірона. Еклога містила сімнадцять титулів, що передбачали норми кримінального права<sup>3</sup>. Серед основних джерел права у Київській Русі в XI–XIV ст. була «Руська Правда», яка дійшла до нас у кількох редакціях: короткій, просторовій і скороченій з просторової.

Зазначені правові пам'ятки не передбачають відповідальності суддів за хабарництво. Це зумовлено тим, що у Київській Русі суд був установою суто народною і доволі самостійною не лише до утвердження князівської влади, а й після цього, оскільки судова влада хоча і перейшла до князів, однак здійснювалась за участю виборних земських людей<sup>4</sup>.

Усі судові органи цього періоду користувалися такою повагою, що жодна вирішена ними справа не підлягала оскарженню, а рішення суду було остаточним<sup>5</sup>.

З XVI ст. на частині українських земель починають діяти Литовські статuti, норми яких встановлювали кримінально-правову охорону правосуддя. Литовський статут 1566 р. в статті 39 розділу 3 містив припис про те, що всіх потрібно судити по справедливості, передбачав заборону на отримання винагороди та вирішення справи по дружбі: «...кожному стану всім заривно однакую справедливість чинить без отволоки, а от прав не маєм нічого брати ... а не маєм стати і зичностью быти одной стороне»<sup>6</sup>.

Відповідальності суддів за хабарництво в нормах Литовських статутів не передбачалось, але встановлювалась заборона вирішувати судові справи несправедливо чи за хабар.

У період Гетьманщини XVII–XVIII ст.ст. особливу увагу становищу правосуддя приділяв російський уряд. Підставою для цього були численні скарги на неправосудність та зловживання у судах. Навіть генеральний суддя Іван Чорниш, родич гетьмана Скоропадського, не відрізнявся від інших і про його хабарництво та «неправди» відверто говорилося в інструкції президентові Малоросійської колегії. Ця колегія була заснована російським урядом 16 травня 1722 р. як головний засіб нагляду російським урядом за судами і судочинством<sup>7</sup>.

В інструкції міністру при гетьмані Семенові Нарішкіну з Колегії чужоземних справ 1732 р. весь перший пункт був присвячений справам суду. Відповідно до цієї інструкції Нарішкін був зобов'язаний наглядати за «суддями генеральними великоросійськими», щоб вони судили «по правді», без зволікання, не брали хабарів і були в цьому за приклад для суддів українського походження. Коли Нарішкін виявляв, що судді українського походження вирішують справи не «по правді», а кривдять тих, хто позивається, він мусив це довести до відома гетьмана, а сам винести таким суддям догану<sup>8</sup>.

Таким чином, у гетьманських інструкціях набули подальшого розвитку артикли Литовських статутів, що містили вказівки на здійснення справедливого правосуддя без хабарництва і за законом. Правові пам'ятки гетьманської доби XVII–XVIII ст.ст. уперше встановлюють відповідальність суддів за ухвалення неправосудних рішень та хабарництва. Це свідчить про зміну ідеології у суспільстві і посилення кримінально-правової охорони правосуддя.

Наприкінці XVIII ст. відбувалося знищення української державності у результаті поділу Польщі та переходу до Росії частини Правобережної України. Знищується і загальне право як одне із джерел національного права України. Натомість набуло чинності московське законодавство. У зв'язку зі специфікою виникнення та розвитку Московської держави на її території з самого початку домінував закон. Судова влада в цей період була досить розгалуженою. Можна говорити про наявність тут судів першої, вищої та апеляційної інстанцій.

У Соборному уложенні 1649 р. (царя і великого князя Олексія Михайловича), який діяв на частині українських земель з кінця XVIII ст. після приєднання Правобережної України до складу Російської імперії, у ст. 5 набули розвитку норми, що передбачають відповідальність за умисне винесення неправосудного рішення, поєданого з хабарництвом: «А будет которой Боярин или Окольниковей, или Думной человек или Дьяк, или иной какой судья, исца или ответчика по посулом, или по дружбе, или по не дружбе, праваго обвинит, а виноватого оправит, а сышется про то допряма, и на тех судьях взятти исцов иск в трое, и дати исцу, да и пошлны и пересуд и правои десяток взятти на Государя на них же. Да за ту же вину у Боярина, и у Окольниковея, и у Думного человека отнять честь. А будет которой судья такую неправду учинит не из Думных людей, и тем учинити торговая казнь, и впредь им у дела не быть». Санкція даної статті, як бачимо, передбачала не лише майнову відповідальність, а й тілесні покарання «торговая казнь», приниження честі і позбавлення права брати участь у відправленні правосуддя. У ст. 12 Уложення містилася відповідальність за підміну судових документів, за хабар чи з особистих мотивів. Статті 15–17 були спрямовані на боротьбу з тяганиною, відмовами розглядати справи, зв'язані з вимаганням хабара<sup>9</sup>.

Після третього поділу Польщі частина земель Правобережної України відійшла до Росії. Західно-українські землі увійшли до складу Австрії. Така ситуація спричинила заміну польського законодавства австрійським. З кінця XVIII ст. Кримінальний кодекс Австрії 1787 р. було введено в дію на всій території цих українських земель. У 1852 р. було введено в дію новий Кримінальний кодекс, який поширювався на Галичину та Буковину. На Закарпатті з 1879 р. почав діяти Угорський кримінальний кодекс<sup>10</sup>.

Пізнавальним для нашого дослідження є Угорський кримінальний кодекс 1879 р., норми якого застосовувалися на Закарпатті<sup>11</sup>. Так у § 468 розділу XLII «Злочини і проступки по службі і зловживання званням адвоката» встановлювалося покарання судді і присяжного засідателя до п'яти років ув'язнення у цухтгаузі за вимагання чи отримання хабара, щоб вчинити діяння, яке впливає з його службових повноважень. § 469 цього ж розділу встановлює покарання судді від п'яти до десяти років ув'язнення у цухтгаузі за незаконне вирішення кримінальних чи цивільних справ з корисливих мотивів<sup>12</sup>.

У 1845 р. видається Уложення про покарання кримінальне і виправне, яке стало основним джерелом кримінального права як у Росії, так і на частині території України. Уложення вступило в дію з 1 травня 1846 р. і в наступні роки зазнало змін та перевидань. Такі переробки було здійснено у 1857, 1866 та 1885 роках. Діяв на території України і Уставі про покарання 1864 р., що застосовуються мировими суддями. Але як в Уложенні, так і в Уставі відповідальність суддів за хабарництво окремою нормою не передбачалася.

У Кримінальному уложенні від 22 березня 1903 р.<sup>13</sup> підвищується кримінально-правова охорона правосуддя шляхом встановлення відповідальності присяжних засідателів за одержання хабара. Це пов'язано з тим, що на початку XX ст. почали формуватися й діяти народні суди. У зв'язку з цим для забезпечення належної роботи народних судів і було передбачено кримінально-правову охорону цих відносин.

Першим вітчизняним кодифікованим кримінально-правовим актом став Кримінальний кодекс (далі – КК) УСРР 1922 року<sup>14</sup>. У главі «Посадові злочини» ст. 111 регламентувала відповідальність за постановлення суддями з корисливих чи інших особистих мотивів неправосудного вироку. Покарання за даний злочин передбачалось у формі позбавлення свободи не менше трьох років, а за обставин, що обтяжують покарання, – вищою мірою покарання. Окремої норми щодо відповідальності суддів за хабарництво у цьому кодексі не передбачалось. Відповідальність суддів за хабарництво наставала на загальних підставах, аналогічна відповідальності службових осіб за вчинення такого злочину.

1 січня 1927 р. набрав чинності новий КК УРСР<sup>15</sup>. У площині відповідальності за хабарництво він мало чим відрізнявся від КК УСРР 1922 року.

У 1956 р. на XX з'їзді Комуністичної партії Радянського Союзу були викриті й піддані осуду факти порушення законності та правосуддя, що мали місце в попередні роки. Це зумовило необхідність законодавчих новацій у вигляді включення до кримінальних кодексів особливої глави «Злочини проти правосуддя», чим було продемонстровано зростання значення правосуддя в суспільстві та якісно новий, диференційований підхід до його охорони від злочинних посягань<sup>16</sup>.

Прийнятий у 1960 р. КК УРСР<sup>17</sup> уперше за ознакою родового об'єкта об'єднав злочини проти правосуддя у самостійну главу XIII «Злочини проти правосуддя». Не зважаючи на це, відповідальність за одержання хабара суддею передбачалась у главі VII «Посадові злочини», аналогічна відповідальності інших посадових осіб.

1 вересня 2001 р. набрав чинності нині діючий Кримінальний кодекс України. Український законодавець у ньому також не виділяв окремих норм щодо одержання хабара суддею, відповідно і покарання судді за таке діяння передбачалося аналогічне покаранню за одержання хабара службовою особою, яка займає відповідальне або особливо відповідальне становище. Зокрема, до змін, внесених Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо приведення національного законодавства у відповідність із стандартами Кримінальної конвенції про боротьбу з корупцією» від 18 квітня 2013 р. № 221-VII, (далі – ЗУ № 221-VII), відповідальність суддів за одержання хабара, які займають відповідальне становище, повинна була наставати за ч. 3 ст. 368 «Одержання хабара», що передбачає покарання у виді позбавлення волі на строк від п'яти до десяти років з позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до трьох років та з конфіскацією майна. Відповідальність суддів, які займають особливо відповідальне становище, за одержання хабара повинна була наставати за ч. 4 цієї статті. Покарання таких осіб за одержання хабара передбачалося у виді позбавлення волі на строк від восьми до дванадцяти років з позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до трьох років та з конфіскацією майна.

З метою приведення законодавства нашої країни у відповідність з рекомендаціями, наданими Україні за результатами третього раунду оцінювання Групою держав Ради Європи проти корупції (GRECO) 18 квітня 2013 р. було прийнято Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо приведення національного законодавства у відповідність із стандартами Кримінальної конвенції про боротьбу з корупцією». Згідно з цим законом таке кримінально-правове поняття, як «хабар», було замінено поняттям «неправомірна вигода». У зв'язку з цим набрала чинності нова редакція ст.ст. 368 та 369 КК України і внесено зміни до ст.ст. 368-2, 368-3, 369-2, 370 КК України. При цьому кримінальна відповідальність встановлюється не тільки за давання або отримання, а й за пропозицію чи обіцянку неправомірної вигоди, а також за пропозицію чи обіцянку надання неправомірної вигоди не тільки службовій особі, а й будь-якому працівнику державного підприємства, установи чи організації (ст. 354 КК України). Не зупиняючись окремо на аналізі змін, внесених до КК України ЗУ № 221-VII, слід зазначити, що судді за отримання неправомірної вигоди повинні притягуватися до відповідальності за ч. 4 або ч. 5 ст. 368 КК України «Прийняття пропозиції, обіцянки або одержання неправомірної вигоди службовою особою». При цьому під неправомірною вигодою згідно з приміткою до ст. 364-1 КК України слід розуміти грошові кошти або інше майно, переваги, пільги, послуги, нематеріальні активи, які пропонують, обіцяють, надають або одержують без законних на те підстав. Тобто, поняття «хабар» та «неправомірна вигода» відрізняються між собою тим, що хабар – це незаконна винагорода, яка має виключно матеріальний характер (гроші, матеріальні цінності, документи, які надають право отримати майно, будь-які дії майнового характеру та ін.), а неправомірна вигода може бути як матеріальною, так і нематеріальною (переваги, пільги, послуги, нематеріальні активи тощо).

Потрібно зазначити, що ст. 375 КК України передбачає відповідальність суддів за постановлення завідомо неправосудного вироку, рішення, ухвали або постанови. Для ч. 2 цієї статті обов'язковим є встановлення корисливого мотиву чи іншого інтересу. Під вчиненням злочину з корисливих мотивів потрібно розуміти прагнення судді отримати будь-яку неправомірну вигоду. Якщо постановлення завідомо неправосудного акта вчинено за неправомірну вигоду, дії судді слід кваліфікувати не лише за ч. 2 ст. 375 КК України, а й з відповідною частиною ст. 368 КК України. З цього приводу О. О. Кваша слушно зазначає, що кваліфікація таких дій лише за однією статтею не відображає всієї суспільної небезпечності вчиненого. Хоча й сам по собі факт одержання хабара не означає, що винесений судовий акт є неправосудним<sup>18</sup>.

Таким чином, відповідальність суддів за одержання неправомірної вигоди у КК України встановлена аналогічно відповідальності відповідних службових осіб. Окремих норм щодо відповідальності суддів за таке діяння у КК України не передбачено.

На основі проведення історичного дослідження було виявлено, що становлення в Україні кримінально-правових норм, які передбачали відповідальність суддів за хабарництво, було складним і непослідовним. Це можна пояснити цілим рядом обставин: нестабільністю суспільних відносин, перебуванням українських земель під впливом різних держав, нерівномірним розвитком національної системи законодавства, швидкими змінами соціальних умов життя. Тобто формування кримінально-правової охорони правосуддя від хабарництва є наслідком природно-історичного розвитку суспільства.

Досліджувані правові джерела, які діяли на землях України до XVIII ст., встановлювали кримінально-правову охорону правосуддя лише ззовні, не приділяючи уваги злочинним посяганням, що вчинюються суддями. Це зумовлено привілейованим становищем судів, класовим характером їхньої діяльності та ототожненням їх з адміністративним апаратом. У XVIII ст. підвищується розвиток демократичних принципів здійснення правосуддя. У правових джерелах посилюється кримінально-правова охорона правосуддя. Правові пам'ятки гетьманської доби уперше встановлюють відповідальність суддів за ухвалення неправосудних рішень та хабарництво. У XX ст. встановлюється кримінальна відповідальність народних засідателів, присяжних та третейських суддів за корупційні злочини. З прийняттям 18 квітня 2013 р. Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо приведення національного законодавства у відповідність із стандартами Кримінальної конвенції про боротьбу з корупцією» поняття «хабар» замінено поняттям «неправомірна вигода».

- <sup>1</sup> Плеханов Г. В. Избрание философские произведения / Г. В. Плеханов. – М.: Госполитиздат, 1956. – Т. 1. – С. 573. – 847 с.
- <sup>2</sup> Історія українського права: Навч. посіб. / За ред. проф. О. О. Шевченка. – К.: Олан, 2001. – С. 16. – 214 с.
- <sup>3</sup> Там само.
- <sup>4</sup> Музиченко П. П. Історія держави і права України: Навч. посіб. / П. П. Музиченко. – К.: Тов-во «Знання», КОО, 1999. – С. 21. – 642 с.
- <sup>5</sup> Беляев И. Д. Лекция по истории русского законодательства / И. Д. Беляев. – М., 1901. – С. 275–276. – 532 с.
- <sup>6</sup> Хрестоматія з історії держави і права України: Навч. посіб. / За ред. В. Д. Гончаренка. – К.: Видавничий Дім «Ін Юре», 2000. – Т. 1. – С. 112. – 472 с.
- <sup>7</sup> Антологія української юридичної думки. В 6 т. / Редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова) та ін. Т. 3: Історія держави і права України: козацько-гетьманська доба / Упорядник І. Б. Усенко. – К.: Видавничий Дім «Юридична книга», 2003. – С. 145–148. – 584 с.
- <sup>8</sup> Там само. – С. 157.
- <sup>9</sup> Российское законодательство X–XX веков: В 9 т. – Т. 3: Акты земских соборов. – М., 1985. – 290 с. – С. 102–104.
- <sup>10</sup> Історія українського права: Навч. посіб. / За ред. проф. О. О. Шевченка. – К.: Олан, 2001. – 214 с. – С. 93.
- <sup>11</sup> Там само.
- <sup>12</sup> Хрестоматія з історії держави і права України: Навч. посіб. / За ред. В. Д. Гончаренка. – К.: Видавничий Дім «Ін Юре», 2000. – Т. 1. – 472 с. – С. 442–445.
- <sup>13</sup> Уголовное уложение от 22 марта 1903 года / Изд. Н. С. Таганцев. – СПб., 1904. – 464 с. – С. 278–339.
- <sup>14</sup> Уголовный кодекс УССР. – Х., 1922. – 142 с.
- <sup>15</sup> Уголовный кодекс УССР. – Х., 1927. – 108 с.
- <sup>16</sup> Бажанов М. И. Уголовно-правовая охрана советского правосудия: Учебное пособие / М. И. Бажанов. – Х.: Юрид. ин-т, 1986. – С. 7. – 43 с.; Кульберг Я. М. Преступления против правосудия / Я. М. Кульберг. – М.: Госюриздат, 1962. – 62 с. – С. 11–14.
- <sup>17</sup> Уголовный кодекс УССР. – К.: Госполитиздат УССР, 1961. – 132 с.
- <sup>18</sup> Кваша О. О. Кримінальна відповідальність за постановлення суддею (суддями) завідомо неправосудного вироку, рішення, ухвали чи постанови / О. О. Кваша // Правова держава. – К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2006. – Вип. 17. – 534 с. – С. 207.

#### Резюме

##### **Дідик С. Є. Від хабарництва до неправомірної вигоди суддів: еволюція законодавства.**

У статті досліджується становлення та розвиток правових джерел, які діяли на землях України щодо кримінальної відповідальності суддів за хабарництво.

У результаті дослідження з'ясовано, що становлення в Україні кримінально-правових норм, які передбачали відповідальність суддів за хабарництво, було складним і непослідовним. Це зумовлено нестабільністю суспільних відносин, перебуванням українських земель під впливом різних держав, нерівномірним розвитком національної системи законодавства, швидкими змінами соціальних умов життя. Визначено, що у правових джерелах гетьманської доби уперше встановлюють відповідальність суддів за хабарництво. У ХХ–ХХІ ст.ст. також встановлюється кримінальна відповідальність народних засідателів, присяжних та третейських суддів за корупційні злочини.

**Ключові слова:** суддя, правосуддя, присяжний, народний засідател, правові джерела, кримінально-правові норми, кримінальна відповідальність, злочин, хабар, неправомірна вигода.

#### Резюме

##### **Дидик С. Е. От взяточничества к неправомерной выгоде судей: эволюция законодательства.**

В статье исследуется становление и развитие правовых источников, действовавших на землях Украины относительно уголовной ответственности судей за взяточничество.

В результате исследования установлено, что становление в Украине уголовно-правовых норм, которые предусматривали ответственность судей за взяточничество, было сложным и непоследовательным. Это предопределено нестабильностью общественных отношений, пребыванием украинских земель под воздействием разных государств, неравномерным развитием национальной системы законодательства, быстрыми изменениями социальных условий жизни. Определено, что в правовых источниках периода Гетманщины в первый раз устанавливаются ответственность судей за взяточничество. В ХХ–ХХІ вв. также устанавливается уголовная ответственность народных заседателей, присяжных и третейских судей, за коррупционные преступления.

**Ключевые слова:** судья, правосудие, присяжный, народный заседатель, правовые источники, уголовно-правовые нормы, уголовная ответственность, преступление, взятка, неправомерная выгода.

#### Summary

##### **Didyk S. From bribery to illegal benefits of the judges: the evolution of legislation.**

The article examines becoming and development of the legal sources, which acted on the regions of Ukraine in relation to criminal responsibility of judges for a bribery.

As a result of research were found out historical conformities of criminalization of the corruption acts of judges. It is set that forming of criminal guard of justice from the bribery of judges is consequence of instability of social relations, falling of the Ukrainian regions under the influence of different states, unsteady development of the national system of legislation, rapid changes of social living conditions. It is defined that for the first time criminal responsibility of judges for a bribery was prescribed in the legal sources of hetman period. In the ХХ–ХХІ centuries criminal responsibility of people's representatives to the court, juryman and arbitrators for corruption crimes was also determined.

**Key words:** judge, justice, juryman, people's representative to the court, legal sources, criminal legal norms, criminal responsibility, crime, bribe, illegal benefit.

Отримано 13.09.2013